

ІСТОРІЯ

doi:10.15421/171695

УДК 069.01(477):37.013.83+37.013

Неформальна освіта дорослих та музейна андрагогіка в контексті історії сучасної музейної справи в Україні (огляд історіографії)

Т.О. КУЦАЄВА

Національний історико-архітектурний музей «Київська фортеця»,
Київ, Україна**Авторське резюме**

Поставлено за мету проаналізувати опубліковані науково-теоретичні та науково-популярні публікації, а також оприлюднені результати практичних напрацювань музеїв України за 1990-2010-ті рр., що у своїй сукупності можна характеризувати як музейну андрагогіку або неформальну освіту дорослих музейними засобами. Початково з'ясовано, що незважаючи на зростання інтересу до названих видів музейної діяльності, наявний корпус досліджень не систематизований. Визначено, що, хоча неможливо виокремити музейну андрагогіку у певну сферу знань, її становлення в Україні є актуальним на шляху до європейської інтеграції. З'ясовано, що стислі огляди історіографії з проблеми присутні здебільшого в преамбулах статей із музеєзнавства, педагогіки, історії музейної справи. Вони часто стосуються теми опосередковано. Спроби цілеспрямовано вивчати тему нині поодинокі, хоча мають метою узагальнення наявного в Україні досвіду. Узагальнено, що можна провести періодизацію, визначити причини виникнення інтересу музейної спільноти до освіти дорослих, охарактеризувати віхи її становлення у 1990-2010-х рр. та перспективи. Означено підґрунтя для дослідження історії становлення неформальної освіти в українських музеях.

Ключові слова: історія музейної справи України; музеєзнавство; дорослі відвідувачі; навчання дорослих; освіта впродовж життя

Informal adult education and museum andragogics in the context of the history of modern museums in Ukraine (review historiography)

T.O. KUTSAEVA

National historical-architectonic museum «The fortress of Kiev», Kyiv, Ukraine

Abstract

The author of the article set the goal to analyse the published academic/ scientific, popular scientific publications and the published results of Ukrainian museums' practical developments for 1990-2010s, which in total can be described as a museum andragogics or informal adult education by museum means. Initially, it was found that despite the growing interest in these kinds of museum activities, the available research body is not systematized. It was found that brief reviews of the problem's historiography are present mostly in preambles of museology, pedagogy, museums history articles. They are often related to the topic indirectly. Attempts to study purposefully the subject are now rare, although their aim is to summarize the existing Ukrainian experience. It was determined that, although it is impossible now to determine the museum andragogics as a separate sphere of knowledge on the basis of a small number of published investigations of Ukrainian specialists. These investigations are reflecting the national museums and available foreign publications' experience in this sphere (translated into Ukrainian or published in Russian). But the formation of the andragogics in Ukraine is actual and necessary on the way towards the integration into the global cultural space. Summarizing the material the conclusion was made that the museum andragogics and non-formal adult education in museums are promising areas of scientific knowledge. A contribution of the museum's and other Ukrainian connected sectors professionals in the process by years 2012-13 is notable both at the level of the foreign experience's study and the reflection in practice, research, scientific and popular publications. However, until now there was no such activity surge, as it happened in the spheres of museum marketing or sociology. Such forms of activity as «Workshop», «Summer school», public lecture are not known and used enough by domestic museums, and therefore by the audience. There is no clear understanding of the problem's thesaurus. The participation in the international action «Days of Adult Education» is minimal, therefore the museums still cannot be called adult education providers. However, it is still possible to identify and to characterize certain significant stages of the formation of the andragogics, informal museums adult education, historiography's indexes names, draft law documents and practice activity centres' compilation. There exists the mutual dependence and connection between museum andragogics, which is in the process of institutionalization, and pedagogy, sociology and other sciences about man, its interdisciplinary nature.

Keywords: history museum of Ukraine; museology; adult visitors; adult education; life-long education

© Т. О. Куцаєва, 2016

Неформальное образование взрослых и музейная андрагогика в контексте истории современного музейного дела в Украине (обзор историографии)

Т.О. КУЦАЕВА

Национальный историко-архитектурный музей «Киевская крепость»,
Киев, Украина

Авторское резюме

Поставлена цель проанализировать опубликованные научно-теоретические и научно-популярные публикации, а также обнародованные результаты практических наработок музеев Украины в 1990-2010 гг., что в своей совокупности можно охарактеризовать как музейную андрагогику или неформальное образование взрослых музейными средствами. Изначально установлено, что несмотря на рост интереса к названным видам музейной деятельности, имеющийся корпус исследований не систематизирован. Определено, что, хотя невозможно выделить музейную андрагогику в определенную сферу знаний, ее становление в Украине является актуальным на пути к европейской интеграции. Выяснено, что краткие обзоры историографии по проблеме присутствуют в основном в преамбулах статей с музееведения, педагогики, истории музейного дела. Они часто касаются темы опосредованно. Попытки целенаправленно изучать тему сейчас редки, хотя имеют целью обобщения имеющегося в Украине опыта. Можно провести периодизацию, определить причины возникновения интереса музейного сообщества к образованию взрослых, охарактеризовать вехи ее становления в 1990-2010-х гг. и перспективы. Отмечено почву для исследования истории становления неформального образования в украинских музеях.

Ключевые слова: история музейного дела Украины; музееведение; взрослые посетители; обучение взрослых; образование в течение жизни

Дослідження музейної аудиторії з метою модернізації діяльності та посилення конкурентоспроможності, отже, долучення до світових тенденцій розвитку музейної сфери, нині є досить усталеними компонентами розвитку музейного простору України. Однак досі в музейному середовищі лише відбувається усвідомлення цінності освіти дорослих (далі – ОД). Разом із тим, ідеї освіти людини впродовж життя, зокрема в Європі, з'явилися ще в ХІХ ст. і особливо розквітли наприкінці 1940-х рр. [8, с. 31-35]. Таким чином, в українських реаліях теорія і понятійно-категорійний апарат напрямів знань, що визначаються як андрагогіка (Andragogy), навчання впродовж життя або безперервна освіта (Lifelong learning) досі в процесі інституалізації. Завершення процесу є актуальним, адже у ЄС на законодавчому рівні відносять безперервну освіту до важливого критерію розвитку спільної європейської ідентичності. 1996 р. був оголошений Європейським роком безперервної освіти. У 1997 р. в Гамбурзі пройшла Міжнародна конференція про ОД під егідою ЮНЕСКО. Одним із найважливіших кроків у цьому напрямку став Європейський саміт у Лісабоні у 2000 р. [6]. Отже, розвиток ОД, у т. ч. неформальної освіти, в Україні є не тільки чинником розвитку суспільства, але й вимогою євроінтеграції.

На рівні СНД аналогічно вчинили тоді, коли 06.12.1997 р. було підписано Модельний закон про ОД. На такому «подвійному» підґрунті в Україні зробили суттєві кроки в дослідженнях науки або розділу теорії навчання під назвою «Андрагогіка». Усе це відбувається в межах науки педагогіки. Вирішальним чинником тут стала участь в Болонському процесі й подекуди співробітництво у межах СНД. Од-

нак законодавча база України про ОД у цілому та про неформальну освіту зокрема, й досі залишається на рівні обговорень [20]. Хоча ще у 2011 р. Інститут педагогічної освіти і ОД НАПН України, який заснували у 1993 р., підготував Концепцію ОД [16]. Разом із тим, навіть за відсутності чіткості в законодавстві, не лише неурядові організації, державні та недержавні навчальні заклади, а й деякі інші інституції, що фінансуються з бюджету держави, надають послуги з неформальної ОД. Оскільки, як зазначає О. Аніщенко, центри ОД можуть бути організовані і при державних закладах, зокрема музеях [2, с. 29-34]. А відповідно до оновленої редакції «Національного освітнього глосарію» неформальна освіта, що є частиною навчання впродовж життя – це додатково організоване навчання, що не завершується наданням кваліфікації певного рівня формальної освіти [29].

Таким чином, метою даної розвідки є аналіз опублікованих науково-теоретичних праць музеїв за 1990-2010-ті рр. у рамках вивчення теорії та здійснення практичних кроків, що у своїй сукупності можна характеризувати як музейну андрагогіку або неформальну ОД музейними засобами. Адже, незважаючи на зростання інтересу до цього виду музейної діяльності, як і до музейного маркетингу, менеджменту, фандрайзингу та соціології, наявний корпус досліджень не систематизований. Науково-теоретичні розробки та результати практичної діяльності опубліковані в наукових і науково-популярних виданнях невеликого накладу, у збірниках конференцій із суміжних гуманітарних наук, повідомленнях на електронних ресурсах установ, що таку діяльність провадять. Виняток становлять публікації українського журналу «Музейний простір».

У цілому доступні публікації – це результати одиничних ініціатив, хоча вони, за визначенням, мають бути тимчасовими, регулярними або на проєктній основі [23]. Отже, на жаль, не відбувається інституційно організованого процесу навчання у музеях, хоча саме системність визначається ЄС як одна з головних ознак неформальної освіти. Каталоги бібліотек, хоч і містять бібліографічні описи фахової літератури, проте не виносять її в окрему рубрику (Національна бібліотека України ім. В. Вернадського, Національна історична бібліотека України, Державна науково-педагогічна бібліотека України ім. В. Сухомлинського, наукові електронні бібліотеки Elibrary.ru, «КиберЛенинка», Polish Scholarly Bibliography, Academic.edu). У той же час, хоча названий Інститут педагогічної освіти і ОД її популяризує свою діяльність через власні електронні ресурси та видає збірник наукових праць «Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи», участь музейної спільноти в цій міжгалузевій співпраці не простежується.

В цілому розпорошеність публікацій ускладнює опрацювання наявного матеріалу. Короткі огляди історіографії з проблеми присутні здебільшого в преамбулах статей із музеєзнавства, педагогіки, історії музейної справи. Вони часто стосуються теми опосередковано. Спроби цілеспрямовано вивчати тему нині поодинокі, хоча мають метою узагальнення наявного в Україні досвіду [38, с. 140-153; 21]. У цілому ж дослідження направлені на створення тематичного покажчика з музейної андрагогіки, що відобразить як вітчизняну, так і зарубіжну літературу, доступну в українських реаліях, є актуальними і можуть бути подібними праці музейного педагога Г. Панахид [31]. Разом із тим, як наукова громадськість, так і суспільство згодні з тим, що останні десятиріччя ХХ ст. із їхніми трансформаціями суттєво вплинули на музейну сферу. Змінилася її соціальна роль. Це особливо проявилось на теренах Східної Європи з розпадом соціалістичної системи. У сер. 1990-х рр. екс-президент Міжнародного комітету ІКОМ із освіти та культури К. Брюнінгсхаус-Кнубель в одній із статей наголошує, що ідеальний музейний співробітник має бути вчителем, соціологом і маркетингологом [45, с. 13-17].

На жаль, зміни в Україні вплинули на те, що на тлі системної кризи музейна галузь перетворилася в одну з найбільш недооцінених [22, с. 264-267]. Суттєво гальмувався розвиток кадрового потенціалу, актуальних напрямків діяльності. Отже, порівняння часу виходу публікацій із аналогічних тем в Україні і за кордоном показує відставання українських розвідок часто на десятки років. Для початку ХХІ ст. стало характерним поживлення музейного простору, урізноманітнення напрямів практичної діяльності та наукових досліджень у музеях. І хоча в порівнянні з 1990 р. кількість від-

відувань музеїв знизилася в 2012 р. майже на 30%, кількість самих музеїв зростає з 214 до 592 [41]. Для характеристики відвідувача стали застосовувати цікаві дефініції зарубіжного музеєзнавства: Музейні люди? або Люди музейного типу, Музейне дитинство тощо. У 2013 р. Г. Рудик із Національного музею мистецтв було проаналізовано соціологічне дослідження, що мало виокремити дорослу частину суспільства, для якої дозвілля в музеї є звичною життєвою практикою [35]. І власне, підвищення уваги музейного товариства до музейної андрагогіки спостерігаємо з 2012-13 рр. Наприклад, про діяльність у даному напрямку було заявлено в концептуальних засадах наукової діяльності Національного музею історії України у Другій світовій війні на 2012-20 рр., де, за повідомленнями сайту, тема андрагогіки спочатку була віднесена до сектора музейної соціології, а нині об'єднана з музейною педагогікою. А наприклад, сайт Національного музею історії України, хоча в розділі «Для сім'ї» і має підрубрику «Дорослим», проте вона не заповнена пропозиціями. Моніторинг електронних ресурсів низки інших музеїв не показав виділення андрагогіки в окремий напрямок роботи. У цілому досі не відбулося такого сплеску активності, як у сфері музейного маркетингу та соціології, музейники досі не визначилися із термінологією того, що пропонується для ОД.

На жаль, бойові дії у східних регіонах України, економічна криза загальмували ряд позитивних процесів, розірвали зв'язки між багатьма музеями. Це вплинуло і на звичний спосіб дозвілля місцевих громад і внутрішніх туристів, які відвідують музеї. Таким чином, нині запити в Інтернеті за ключовими словами здебільшого дають напрацювання музейників і фахівців сфер, що дотичні до музеєзнавства, минулих років. Принагідно зазначимо, що, хоча в Україні діє DVV International, що має метою підтримку обміну інформацією та досвідом у галузі ОД та її розвитку в Європі і усьому світі, співробітництво DVV з українськими музеями мінімальне [46]. Музеї навіть не згадані серед т. зв. провайдерів (постачальників) ОД [23].

Виходячи з означеного, не можна стверджувати, що нині музейна андрагогіка забезпечена вітчизняною або зарубіжною літературою в українських або російських перекладах, так само як музейний маркетинг, менеджмент тощо. Отже, хоча наявний та через електронні ресурси доступний значний корпус фахової американської, британської, польської й іншої іншомовної літератури, більшості працівників українських музеїв вона невідома через «мовний бар'єр». І хоча опубліковані дослідження з музейної соціології ніколи не торкалися рівня володіння співробітниками музеїв іноземними мовами, неоднозначний стан справ у царині опосередковано бачимо на основі опитування «Вивчення потреб музейної аудиторії в підвищенні кваліфікації» [32, с. 2-6]. Тоді 21% опи-

таних музейників відчув брак ресурсів для самоосвіти; 14% – спеціаліста-педагога; лише 1 – 8% вважали, що потрібне підвищення кваліфікації для інформаційної та міжнародної діяльності, роботи з відвідувачем та екскурсії. Бачимо, що в переліку питань, які дають розуміння того, яких знань бракує сучасним музейникам, володіння іноземними мовами, що полегшує чи не всю названу діяльність, не згадано. Разом із тим, вивчення іноземних мов, як форма підвищення кваліфікації та особистісного розвитку музейних працівників, може стати перспективним напрямком неформальної ОД у музеях. Музейний простір України стане ще більш доступним іноземним колегам і гостям країни. Підвищиться конкурентоспроможність у такому сегменті умовного ринку неформальної освіти, що у перекладі з англійської має назву «Літня школа». Тут музеї можуть стати згаданими провайдером ОД для співвітчизників і іноземців. Це засвідчить якісно новий етап розвитку музейної галузі. І хоча в україномовних джерелах відсутнє чітке тлумачення дефініції «Літня школа», його найчастіше визначають як поєднання відпочинку та активні заняття в різних сферах наук, що об'єднують школярів, студентів, аспірантів, учених; освітньо-інформаційну платформу; літній інтенсив або практикум; інтенсивний кількотижневий навчальний курс. Надзвичайного поширення «літні школи» досягли в північноамериканських країнах, де їхній проблематиці присвячені наукові розвідки. В ЄС для полегшення комунікації функціонує електронний ресурс «літніх шкіл» Summer Schools in Europe.eu. Проте, незважаючи на значний міжнародний досвід, ефективність цього виду неформального навчання в Україні, окрім неурядових і комерційних організацій, системно використовує лише Мала Академія наук (для школярів). «Літні музейні школи» є поодинокими явищами. Моніторинг мережі Інтернет показав інформацію лише про 4 школи, що провели у 2015-16 рр.: Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному (для всіх охочих), Херсонський обласний краєзнавчий музей (для дітей), Національний музей у Львові ім. А. Шептицького (анонсував проект «Музейна школа мистецтв»), Національний заповідник «Софія Київська».

Додамо, що для допомоги вітчизняним музеям, які залежать від бюджетного фінансування, у формуванні стратегії розвитку андрагогіки меценати ще не зробили таких кроків, як щодо маркетингу або соціології. Тому про роботу з дорослою аудиторією у теорії можна опосередковано довідатися, наприклад, із популярних серед музейників україномовних перекладів книжок проф. музеології Ф. Вайдахера з Австрії та родини маркетологів Ф. Котлера із США [5, 19]. Зазначимо, що нині ті читачі з країн СНД, які цікавляться музеологією, мають звертатися саме до цих видань, адже відсутні їхні російськомовні переклади з англійської та

німецької мов. Так, наприклад, Л. Климов у науковому часописі «Вопросы музеологии» Санкт-Петербурзького університету зазначав, що хоча праці Ф. Вайдахера, як одного з провідних музеологів Старого світу, є вдалою спробою розмістити значний матеріал у концентрованій формі під однією обкладинкою, але вони майже невідомі його колегам через «мовний бар'єр» [13]. Так само про проблематику роботи як з дорослими відвідувачами музеїв, так і потребами самих музейників у підвищенні кваліфікації можна опосередковано довідатися з єдиного вітчизняного видання з музейної соціології «Соціологія музею» [38].

Публікації, присвячені безпосередньо музейній андрагогіці, є поодинокими, але все ж можна виділити декілька важливих. Для ознайомлення, переважно, доступні аналізи зарубіжного досвіду, що вивчений і переосмислений українськими педагогами. Саме педагоги, а не культурологи чи музеєзнавці, досліджують мотиви навчання дорослих і розвивають теорію ОД в межах педагогічної науки. Для музейників історіографія цієї сфери науки дає можливість цілісно та в доступній формі вивчати теорію, основні поняття, методи андрагогіки, обирати приклади для наслідування (праці А. Гончарук, Н. Дем'яненко, О. Рудіної, Т. Сорочан, О. Сергєєвої, О. Чугай) [8, 11, 37, 39, 40, 43]. Отже, започаткування галузевих (музейних) досліджень із андрагогіки є актуальним, оскільки у різних опублікованих дослідженнях музейно-педагогічна діяльність, наприклад у Н. Пусепліної розглядається все ж таки як інструмент професійної підготовки вчителя [33, с. 60-63]. Такої ж думки дотримується і О. Баніт, зазначаючи, що відвідування музеїв є «традиційним напрямком самоосвіти» для викладача графічного дизайну [3, с. 6-15]. Таким чином, унаслідок підготовки вчителя музейними засобами на засадах андрагогіки, хоча й відбудеться взаємодія з музеєм (самостійне проведення занять у музеї, підготовка учнів до сприйняття експозиції), проте вчитель не стане працівником музейної сфери.

І хоча силами музейних співробітників освіти впродовж життя все ж виділяється в окрему сферу знань, проте, на думку Г. Реґо, і в цьому випадку вона має перебувати в межах музейної педагогіки – нової галузі педагогічної науки, що має міждисциплінарний характер [34, с. 172-175]. Отже, на часі аналогічні розробки фахівців із спеціальністю «музеєзнавство» або практиків із музейної сфери, які обґрунтують музейний аспект андрагогіки.

Зробимо висновок, що вивчення андрагогіки музейниками в перспективі може проявитися, в першу чергу, у формуванні професійного іміджу музейника-андрагога та створенні Кодексу етики на кшталт положень Кодексу професійної етики ІКОМ. І хоча, як наголошують А. Коблева та Т. Морозова: «Андрагог – це не професія, як педагог, а узагальнена назва різ-

них інформаційно-освітніх ролей», вони ж і підкреслюють, що «...забезпеченість кваліфікованими андрагогічно грамотними кадрами на часі» [15]. Наголосимо, що аналогічні розвідки щодо фахівця «Педагог-андрагог» уже представлені в Україні [28]. Разом із тим, за визначенням одного з ключових дослідників андрагогіки американця М. Ноулза, у цій сфері має працювати «Викладач-фасілітатор». Він направляє процес самостійного пошуку підпінними [44, 48]. У цілому, незважаючи на наявність кількох поглядів, в Україні названі спеціальності досі не внесені до Класифікатора професій. Особи, які здійснюють таку діяльність, не можуть бути влаштовані на відповідні посади в бюджетні установи (музеї). Як свідчить практика, їхня компетентність та імідж залежать від власних здібностей та розвитку громадянського суспільства.

На часі також уточнення наукового тезаурусу андрагогіки з урахуванням музейного досвіду, адже, наприклад, Л. Лук'янова та О. Аніщенко вже опублікували «базовий» термінологічний словник із ОД [26]. Окреме місце в дослідженнях може зайняти вивчення історії становлення ОД у музейній сфері, адже вперше дефініцію андрагогіка ввів німецький педагог О. Капп у сер. 1850-х рр. Його ідеї та погляди послідовників не могли не відгукнутися в творчості представників української інтелігенції, які здобували освіту та подорожували Європою.

Серед прикладів праць, які безпосередньо варто віднести до історіографії з музейної андрагогіки, назвемо український переклад книги «Теорія навчання Девіда Колба в музеї» [9]. Американський автор ОД і психолог Д. Колб був першим, хто назвав навчання активним видом діяльності. Він сформулював поняття «навчання практикою», що є основою сучасного, у першу чергу, неформального, успішного навчання. Вивчаючи потенціал музейної сфери, дослідник дійшов висновку, що підставою для здобуття освіти в музеї є добра воля відвідувачів. Існують інструменти, які здатні створити цікаве та різноманітне середовище, що буде спонукати людей, яких Д. Колб розподілив за психологічними типами, розвивати себе впродовж життя. Нині це видання є однією із 5 публікацій, які у цій розвідці назвемо умовними «настільними книжками» українського музейного андрагога. А для широкого загалу дану працю вже називають однією з 8 «настільних книжок» для культменеджерів [17].

Ще одним виданням, яке характеризуємо так само як і згадане, є публікація результатів проекту в рамках Програми ЄС і Східного партнерства з питань культури в 2013 р. [7]. У даному виданні поетапно відображено ще одну форму ОД під назвою «Воркшоп» (з англ. «Робоча майстерня», «Творча майстерня»), методики, що потрібно застосовувати для відбору учасників, ключові елементи «Воркшопу», роботу з очікуванням, враженнями (рефлексіями) тощо.

У цілому опубліковані результати проекту «Новий подих культури: спадщина, наповнена життям мистецтва» відображає участь у здобутті неформальної освіти представників Вірменії, Грузії та України. Наступною публікацією, що з'явилася в результаті співпраці України з ЄС, стало науково-популярне видання Київського форуму «ЄС – Україна: ОД» в рамках Міжнародних днів ОД [34, с. 172-175]. Важливим є те, що представники українського суспільства визначили ОД ресурсом розвитку громадянського суспільства, приділили увагу освітньому потенціалу музейної педагогіки. Дві наступні публікації аналогічного характеру – це розвідки Н. Лисикової та О. Зубаревої [12, с. 46-49; 27, с. 28-30]. Цікавим є те, що, на тлі дослідження проблеми, Н. Лисикова використовує як дефініцію «андрагогіка» в музейній діяльності, так і словосполучення «позаформальна освіта» (рос. – внеформальная).

Варто знову звернути увагу на те, що навіть поодинокі публікації з музейної андрагогіки як в Україні, так і, зокрема, в російських музейних і науково-дослідних інституціях майже не торкають іншомовної дорослої аудиторії. Таким чином, розвідка О. Зубаревої з аналізом британської музейної практики щодо усвідомлення потреби сприяти інтелектуальній підтримці людей похилого віку, дозволяє звернути увагу на цих представників категорії дорослих відвідувачів музеїв. Їх також називають люди «третього», «пенсійного» або «золотого» віку, «старшими дорослими» та розглядають як стратегічний ресурс розвитку музейної сфери [2, с. 29-34]. Доцільність наведеної думки підтвердив тезою Ф. Вайдахера, що «слід неодмінно виходити з того, що потенційно відвідувачем може бути кожна людина» [5, с.188-189]. Принагідно зазначимо, що саме музейна спільнота Київської області має неабиякий ресурс таких потенційних учасників музейних проектів, адже в Києві з 2009 р. працює перший в країні безкоштовний навчальний заклад для пенсіонерів «Університет третього віку». Презентацію його діяльності через мережу Інтернет можна вважати певним довідником для організації ОД. А в Ірпіні діє Клуб для людей «третього віку» «Друга молодість» [14].

Окрім книжкових видань та публікацій у науково-популярних виданнях, для ознайомлення доступні інтерв'ю авторитетних зарубіжних музейників. Це, наприклад, Л. Норріс та Е. Гуріан із США, яких називають «піонерами» формування стратегій розвитку українських музеїв через нове мислення [10, с. 40-43; 30, с. 27-30]. Їхній погляд на музей та дорослу людину як учасника музейної комунікації зведемо до того, що відвідувачі в музеях нового типу в Україні можуть обмінюватися поглядами на майбутнє та разом виробляти стратегію. Проте традиційно склалося так, що саме музеї виступають у ролі авторитарних учителів аудиторії, адже самостійно взяли на себе цю роль, хоча і

можуть будь-якої миті обрати інший напрям. Також серед зарубіжних фахівців саме з неформальної освіти назвемо Ш. Тонкін – директора з освітніх програм Меморіалу лінкора «Аризона», Перл-Харбор (США). Вона обстоює думку про те, що школа не дає всіх знань і цю нішу мають заповнити музеї, які дають оригінальний навчальний досвід. Він доповнить обов'язкову програму, адже музеї мають ресурси недоступні іншим. У 2015 р. Ш. Тонкін спрямувала українських колег на дискусію «Музеї як стратегічні партнери неформальної освіти» щодо різних вікових категорій [25].

Наведені думки співзвучні також із вектором дій Центру розвитку музейної справи Санкт-Петербурга, виконавчий директор якого Д. Агапова, вперше відвідавши Україну в 2013 р., презентувала колегам семінар «Музеї і ОД: крок назустріч один одному». На зустрічах було зазначено, що «є спрямованість на те, що музей стоїть над відвідувачем, як вчитель над учнем ... однак відбулися зміни» [1, с. 56-58]. Отже, можна говорити, що увага до різних форм ОД у музеях має потенціал до зростання. Проте, наприклад, на обговорення названого Форуму «ЄС – Україна» були винесені лише дві доповіді, у змісті яких були згадані музеї (Бориспільський державний музей, Закарпатський інститут післядипломної педагогічної освіти [34, с. 172-175]). Щодо практичної діяльності, то чи не вперше в Україні на регіональному рівні та за міжнародної підтримки в Центрі ОД с. Завадів у Львівській обл. влітку 2015 р. відбувся тренінг із теми «Музей – центр неформальної ОД». В області були проведені Міжнародні дні ОД (5-10.10.2015 р.). У 2016 р. популяризація ОД продовжилася на Львівщині через музей «Народне мистецтво Яворівщини» [18,42]. Також у 2016 р. на базі Новояворівського краєзнавчого музею реалізовується проект «Музей як центр ОД і полікультурного діалогу в громаді». Для музейників пропонується навчальний курс «Інноваційні практики для музеїв». Діяльність проваджується ГО «Гостинець» і «Інформаційно-дослідницький центр «Інтеграція і розвиток» у партнерстві з DVV. З працівниками місцевих музеїв уже проведено тренінги «Інноваційні методи роботи. Сучасний музей – майданчик народження ідей», «Подорожуюча експозиція», майстер-класи «Зміна музейного простору» і зустріч музейників з журналістами у форматі живої книги «Музей – відкритий майданчик для співпраці зі ЗМІ».

Узагальнимо, що участь музеїв у європейських Днях ОД (Adult Ed Days, AED), створення музейних освітніх проектів, їх популяризація місцевим громадам і відкриття для самих

музейників цього явища, посприяє залученню потенційної аудиторії, перетворенню музеїв у провайдерів ОД, піднесенню іміджу музейної сфери та розвитку кадрового ресурсу. Адже хоча ідея проведення міжнародної акції «Дні ОД» або «Тиждень ОД» уперше пролунала у Великобританії в 1992 р., а в 1997 р. її значущість визначило ЮНЕСКО, вона маловідома українським музеям [47].

Також говорячи про форми ОД у музеях, варто спиратися на те, що відповідно до опитувань американських та європейських музеїв С. Рябчук визначила публічні лекції (у т. ч. одноразові лекції, дискусії) і різні практичні заняття чи не основними формами комунікації з дорослими відвідувачами [36, с. 33-35]. Додамо, що С. Баранова обґрунтувала використання тренінгової форми роботи у цьому процесі як надзвичайно доцільну [4, с. 48-52]. А за практикою неформальної освіти ЄС під час охарактеризованих «Воркшопів» бачимо динамічну форму роботи з групами. Саме вона відрізняється високою інтенсивністю групової взаємодії [7, с. 44-77]. С. Рябчук також дійшла висновку, що, об'єднавши зусилля музеїв та освітніх організацій так, як це зробили в США, де першу освітню програму для дорослих запровадили ще в 1872 р., можна створити професійну вітчизняну освітню програму, викликати інтерес до роботи музею. Узагальнюючи викладений матеріал зробимо висновок, що музейна андрагогіка, неформальна ОД у музеях, є перспективними сферами наукових знань. Помітним є внесок фахівців музейної та інших, дотичних до неї сфер в Україні у процес із 2012-13 рр., як на рівні вивчення зарубіжного досвіду, так і відображення в практиці та наукових, науково-популярних публікаціях оригінальних думок. Разом із тим, досі не відбулося такого сплеску активності, як це сталося у сферах музейного маркетингу або соціології. Вітчизняним музеям, а отже, аудиторії, недостатньо відомі та використовуються такі форми діяльності, як «Воркшоп», «Літня школа», публічна лекція. Не має чіткого розуміння тезаурусу проблеми. Участь у проведенні міжнародної акції «Дні ОД» мінімальна, отже, музеї досі не можна називати провайдерами ОД. Разом із тим, все ж таки можливе виокремлення та характеристика певних помітних етапів становлення андрагогіки, неформальної ОД у музеях, складання покажчиків назв історіографії, проектів нормативних документів та осередків практичної діяльності. Наявна взаємна залежність і зв'язок між музейною андрагогікою, що перебуває на стадії інституалізації та педагогікою, соціологією й іншими науками про людину, її міждисциплінарний характер.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ:

1. Агапова Д.А. Раз, два, три, четыре, пять – я иду искать! // Музейний простір. – 2014. – № 1.
2. Аніщенко О. Реалії і перспективи розвитку освіти людей третього віку в Україні // Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи: зб. наук. пр. – Ніжин: Лисенко, 2013. – Вип. 6.

3. Баніт О. Модель розвитку професійної майстерності викладачів графічного дизайну // Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи: зб. наук. пр. – К.: Едельвейс, 2012. – Вип. 5.
4. Баранова С. Особливості використання тренінгової форми роботи в процесі навчання дорослої аудиторії // Освіта на Луганщині. – 2006. – № 1.
5. Вайдахер Ф. Загальна музеологія. – Л.: Літопис, 2005. – 632 с.
6. Васильєва М.Ф. Правове регулювання освіти дорослих в Україні // Зб. 5-ї Междун. науч.-практ. конф. «Наука в информационном пространстве» (30-31.10.2009) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.confcontact.com/2009ip/vasileva.php>
7. Воркшоупроєкту «Новий подих культури». – Херсон: Гілея, 2013. – 80 с.
8. Гончарук А. Неформальна освіта дорослих в країнах ЄС // Науковий вісник Полтавського нац. пед. університету. Педагогічні науки. – 2012. – № 54.
9. Гохстрат Е., Гейн А.В. Теорія навчання Девіда Колба в музеї. – К.: Музейний простір, 2015. – 96 с.
10. Гуриан Е. Питання, які ставлять музеї // Музейний простір. – 2014. – № 1.
11. Дем'яненко Н.М. Ідея освіти впродовж життя у світовому освітньому просторі (1949-2001 рр.) // Рідна школа. – 2011. – № 1.
12. Зубарева О. Age-friendly // Мир музея. – 2007. – № 3.
13. Климов Л.В., Вайдахер Ф. Музеология – в кратком изложении // Вопросы музеологии. – 2011. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://voprosi-muzeologii.spbu.ru/files/2011_1/Klimov_2.pdf
14. Клуб «Друга молодість». – Правда Ірпеня. – 28.12.2015 / <http://zpi.com.ua/klub-druga-molodist-zaver-shuyemo-shhob-rozpochati/>
15. Коблева А.Л., Морозова Т.П. К вопросу о профессиональной компетентности преподавателя-андрагога как ключевой фигуры в системе образования взрослых // Фундаментальные исследования. – 2013. – № 6-3.
16. Концепція освіти дорослих в Україні / Укл.: Лук'янова Л.Б. – Ніжин: Лисенко, 2011. – 24 с.
17. Котвицька К. 8 настільних книг для культменеджерів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bukvoid.com.ua/digest/2016/01/13/101720.html>
18. Косик Н. Перспективи музейної андрагогіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gostynets.org.ua/index.php/tsentry-osvity-doroslykh/118-perspektyvu-muzeynoyi-andrahohiky>
19. Котлер Н. Музейний маркетинг і стратегія формування місії, залучення публіки, збільшення доходів і ресурсів. – К.: Стило, 2010. – 528 с.
20. Курько І. Чи потрібна в Україні неформальна освіта? // Українська правда. – 10.03.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2015/03/10/7061058/>
21. Куцаєва Т.О. Історіографія музейної соціології та андрагогіки (аналіз вітчизняних напрацювань та зарубіжного досвіду, поширеного в Україні) // Військово-історичний меридіан. – 2015. – № 9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vim.gov.ua/index.php/uk/arkhiv-vipuskiv>
22. Кучин С.П. Економічні проблеми розвитку музейної справи в Україні // Інноваційна економіка. – 2012. – № 1.
23. Лазоренко О.О., Колішко Р.А. Аналітичний звіт дослідження у сфері неформальної освіти дорослих у пілотних областях в Україні: Полтавська та Львівська обл. – К.: б.в., 2010. – 84 с.
24. Легасова Л.В., Шевченко Н.О. Концептуальні засади наукової діяльності Меморіального комплексу на 2012-2020 рр. // Сторінки воєнної історії України. – 2012. – Вип. 15.
25. Лекція-дискусія Ш. Тонкін «Музеї як стратегічні партнери неформальної освіти» / Сьогодні. – 30.10.2015.
26. Лук'янова Л.Б., Аніщенко О.В. Освіта дорослих: короткий термінологічний словник. – Ніжин: Лисенко, 2014. – 108 с.
27. Лысикова Н.П. Музейная андрагогика: понятие и основные направления развития // Мир музея. – 2007. – № 3.
28. Набока Л. Професійний імідж викладача-андрагога // Післядипломна освіта в Україні – № 1. – 2009.
29. Національний глосарій: вища освіта / Авт.-уклад.: В.М. Захарченко та ін. – К. Плеяди, 2014. – 100 с.
30. Норріс Л. Створюючи музей діалогу // Музейний простір. – 2014. – № 1.
31. Панахид Г.І. Музейна педагогіка: тематичний покажчик літератури. – Л.: Ліга Львів, 2015. – 66 с.
32. Піоро В., Рябчик С. Як себе бачить і чого прагне сучасний музей // Музейний простір. – 2013. – № 1.
33. Пусепліна Н.М. Андрагогічні засади використання освітньо-виховного потенціалу музеїв у професійній підготовці вчителів // Вісник Полтавського нац. пед. університету. Педагогічні науки. – 2012. – № 54.
34. Реґо Г. Освітній потенціал музейної педагогіки у контексті навчання впродовж життя // ЄС – Україна: освіта дорослих: зб. мат. – Ніжин: Лисенко, 2015. – 200 с.
35. Рудик Г. Б. Музейна людина: Колективний портрет українців, які відвідують музеї // Українська правда. – 15.07.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/07/15/130138/>
36. Рябчук С. Музей і освітні програми // Музейний простір. – 2011. – № 1.
37. Сергеева О.С. Науковий тезаурус проблеми освіти дорослих: теоретичний аналіз // Неперервна професійна освіта: теорія і практика. – 2011. – Вип. 2.
38. Соціологія музею: презентація на тлі простору і часу / укл. В. Карпов, Т. Куцаєва, Н. Бабенко. – К.: НАККЖІМ, 2015. – 218 с.
39. Сорочан Т. Професійна діяльність андрагогів. Сучасний погляд // Директор школи, ліцею, гімназії. – 2008. – № 4.
40. Сорочан Т., Рудіна О. Андрагогічні засади післядипломної освіти педагогічних працівників // Освіта на Луганщині. – 2007. – № 1.
41. Статистика Держстату відвідування музеїв у 1990-2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://>

- zn.ua/UKRAINE/za-gody-nezavisimosti-ukraincy-stali-namnogo-rezhe-poseschat-teatry-i-muzei-124202_.html
42. ТКЯ «Гостинець» у програмі Міжнародних днів ОД на Львівщині [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gostynets.org.ua/index.php/tsentry-osvity-doroslykh/121-tyka-hostynets-u-prohrami-mizhnarodnykh-dniv-osvity-doroslykh-na-lvivshchyni>
43. Чугай О. Історія становлення та розвитку професійної підготовки педагогів для дорослих у США // Порівняльно-педагогічні студії. – 2012. – № 1.
44. Фирсова П. Принципи обучения взрослых [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ispring.ru/elearning-insights/andragogy-and-elearning/>
45. Brüninghaus-Knubel C. Museum educator: the audience's advocate // MUSEUM (Museum International). – 1994. – № 2.
46. DVV International: Профіль регіону [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dvv-international.org.ua/uk/dvv-international/profil-regionu/>
47. International Adult Education Days in Lviv region [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dvv-international.org.ua/?q=node/320>
48. Malcolm S. Knowles. Informal adult education: a guide for administrators, leaders, and teachers. New York: Association Press, 1950.

Стаття надійшла до редакції 20.08.2016

REFERENCES:

1. Agapova, D.A., 2014. Raz, dva, tri, chetyre, pyat – ya idu iskat! [One, two, three, four, five - I'm going to look!]. Muzeynyy prostir 1 (in Russian).
2. Anishchenko, O., 2013. Realiyi i perspektyvy rozvytku osvity lyudey tret'oho viku v Ukraini [Realities and prospects of the education of people of the third age in Ukraine]. Osvita doroslykh: teoriya, dosvid, perspektyvy: zb. nauk. pr. 6. Lysenko, Nizhyn (in Ukrainian).
3. Banit, O., 2012. Model' rozvytku profesynoyi maysternosti vykladachiv hrafichnoho dyzaynu [Model of professional skills of teachers of graphic design]. Osvita doroslykh: teoriya, dosvid, perspektyvy: zb. nauk. pr. 5. Edel'veys, Kyiv (in Ukrainian).
4. Baranova, S., 2006. Osoblyvosti vykorystannya treninhovoyi formy roboty v protsesi navchannya dorosloyi audytoriyi [Features of forms of training in teaching adult audience]. Osvita na Luhanshchyni 1 (in Ukrainian).
5. Vaydaker, F., 2005. Zahal'na muzeolohiya [General museology]. Litopys, Lviv (in Ukrainian).
6. Vasylyeva, M.F., 2009. Pravove rehulyuvannya osvity doroslykh v Ukraini [Legal regulation of adult education in Ukraine]. Zb. 5-yi Mezhdun. nauch.-prakt. konf. «Nauka v ynfornatsyonnom prostranstve». Access: <http://www.confcontact.com/2009ip/vasileva.php> (in Ukrainian).
7. Vorkshopy proektu «Novyy podykh kul'tury» [The workshops of the «New breath of culture»]. 2013. Hileya, Kherson (in Ukrainian).
8. Honcharuk, A., 2012. Neformal'na osvita doroslykh v krayinakh YeS [Non-formal adult education in the EU]. Naukovyy visnyk Poltav's'koho nats. ped. univertyetu. Pedahohichni nauky 54 (in Ukrainian).
9. Hokhstrat, E., Heyn, A.V., 2015. Teoriya navchannya Devida Kolba v muzeiyi [David Kolb learning theory in the museum]. Muzeynyy prostir, Kyiv (in Ukrainian).
10. Hurian, E., 2014. Pytannya, yaki stavlyat' muzeiyi [The question of who put the museum]. Muzeynyy prostir 1 (in Ukrainian).
11. Dem'yanenko, N.M., 2011. Ideya osvity vprodovzh zhyttya u svitovomu osvith'omu prostori (1949-2001) [The idea of life-long education in the world educational space (1949-2001)]. Ridna shkola 1 (in Ukrainian).
12. Zubareva, O., 2007. Age-friendly [Age-friendly]. Mir muzeya 3 (in Russian).
13. Klimov, L.V., Vaydaher, F., 2011. Muzeologiya – v kratkom izlozheni [Museology - Briefly]. Voprosy muzeologii 1. Access: http://voprosi-muzeologii.spbu.ru/files/2011_1/Klimov_2.pdf (in Russian).
14. Klub «Druha molodist'» [Club «Second youth»]. 2015. Pravda Irpenya. <http://zpi.com.ua/klub-druga-molodist-zavershuyemo-shhob-rozpochati/> (in Ukrainian).
15. Kobleva, A.L., Morozova, T.P., 2013. K voprosu o professyonal'noy kompetentnosti prepodavatela-andrahoha kak klyuchevoy fyhury v systeme obrazovannya vzroslykh [On the issue of professional competence-andragogist teacher as a key figure in the system of adult education]. Fundamental'nye yssledovannya 6-3 (in Russian).
16. Kontsepsiya osvity doroslykh v Ukraini [The concept of adult education in Ukraine]. 2011. Lysenko, Nizhyn (in Ukrainian).
17. Kotvyts'ka, K., 2016. 8 nastil'nykh knyh dlya kul'tmenedzheriv [8 Handbook for kultmenedzheriv]. Access: <http://bukvoid.com.ua/digest/2016/01/13/101720.html> (in Ukrainian).
18. Kosyk, N. Perspektyvy muzeynoy andrahohiky [Prospects andragogics museum]. Access: <http://www.gostynets.org.ua/index.php/tsentry-osvity-doroslykh/118-perspektyvy-muzeynoy-andrahohiky> (in Ukrainian).
19. Kotler, N., 2010. Muzeynyy marketynh i stratehiya formuvannya misiyi, zaluchennya publiky, zbil'shennya dokhodiv i resursiv [Museum Marketing and Strategy formation mission, involving the public, increase income and resources]. Stylos, Kyiv (in Ukrainian).
20. Krul'ko, I., 2015. Chy potribna v Ukraini neformal'na osvita? [Do I need formal education in Ukraine?]. Ukrayins'ka pravda. Access: <http://www.ppravda.com.ua/columns/2015/03/10/7061058/> (in Ukrainian).
21. Kutsayeveva, T.O., 2015. Istoriohrafija muzeynoy sotsiolohiyi ta andrahohiky (analiz vitchyznyanykh napratsyuvan' ta zarubizhnoho dosvidu, poshyrenoho v Ukraini) [Sociology and Historiography museum andragogics (analysis of domestic developments and foreign experience, common in Ukraine)]. Viys'kovo-istorychnyy merydian 9. Access: <http://vim.gov.ua/index.php/uk/arkhiv-vipuskiv> (in Ukrainian).
22. Kuchyn, S.P., 2012. Ekonomichni problemy rozvytku muzeynoy spravly v Ukraini [Economic problems of museums in Ukraine]. Innovatsiyana ekonomika 1 (in Ukrainian).

23. Lazorenko, O.O., Kolishko, R.A., 2010. Analytychnyy zvit doslidzhennya u sferi neformal'noyi osvity doroslykh u pilotnykh oblastiakh v Ukrayini: Poltav's'ka ta L'viv's'ka obl. [Analytical report of research in the field of non-formal adult education in pilot areas in Ukraine Poltava and Lviv region]. Kyiv (in Ukrainian).
24. Lehasova, L.V., Shevchenko, N.O., 2012. Kontseptual'ni zasady naukovoї diyal'nosti Memorial'noho kompleksu na 2012-2020 rr. [Conceptual foundations of scientific activities at the Memorial Complex 2012-2020 biennium]. Storinky voyennoyi istoriyi Ukrayiny 15 (in Ukrainian).
25. Lektsiya-dyskusiya, Sh., 2015. Tonkin «Muzeyi yak stratehichni partnery neformal'noyi osvity» [Tonkin «Museums as strategic partners of non-formal education»]. (in Ukrainian).
26. Lukyanova, L.B., Anishchenko, O.V., 2014. Osvita doroslykh: korotkyy terminolohichnyy slovnyk [Adult education: a brief glossary of terms]. Lysenko, Nizhyn (in Ukrainian).
27. Lysikova, N.P., 2007. Muzeynaya andragogika: ponyatie i osnovnyie napravleniya razvitiya [Museum andragogics: concept and direction of development]. Mir muzeya 3 (in Russian).
28. Naboka, L., 2009. Profesiynny imidzh vykladacha-andrahoha [Professional image-andrahoha teacher]. Pislyadyplozna osvita v Ukrayini 1 (in Ukrainian).
29. Natsional'nyy hlosariy: vyshcha osvita [National glossary: higher education]. 2014. (in Ukrainian).
30. Norris, L., 2014. Stvoryuyuchy muzey dialohu [Creating a museum of dialogue]. Muzeyny prostr 1 (in Ukrainian).
31. Panakhyd, H.I., 2015. Muzeyna pedahohika: tematychnyy pokazhchyk literatury [Museum education: thematic index of literature]. Liha, L'viv (in Ukrainian).
32. Pioro, V., Ryabchuk, S., 2013. Yak sebe bachyt' i choho prahne suchasnyy muzey [How to see yourself and aspire to a modern museum]. Muzeyny prostr 1 (in Ukrainian).
33. Puseplina, N.M., 2012. Andrahohichni zasady vykorystannya osvitno-vykhovnoho potentsialu muzeiv u profesiynni pidhotovtsi vchyteliv [Andragogical principles to use educational and educational potential of museums in the training of teachers]. Visnyk Poltav's'koho nats. ped. universytetu. Pedahohichni nauky 54 (in Ukrainian).
34. Reho, H., 2015. Osvitniy potentsial muzeynoyi pedahohiky u konteksti navchannya vprodovzh zhyttya [The educational potential of museum pedagogy in the context of lifelong learning]. 2015. YeS – Ukrayina: osvita doroslykh: zb. mat. Lysenko, Nizhyn (in Ukrainian).
35. Rudyk, H. B., 2013. Muzeyna lyudyna: Kolektyvnyy portret ukrayintsiv, yaki vidviduyut' muzeyi [Museum people: A collective portrait of the Ukrainian who visit the museum]. Ukrayins'ka pravda. Access: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/07/15/130138/> (in Ukrainian).
36. Ryabchuk, S., 2011. Muzey i osvitni prohramy [Museum and educational programs]. Muzeyny prostr 1 (in Ukrainian).
37. Serheyeva, O.S., 2011. Naukovyy tezaurus problemy osvity doroslykh: teoretychnyy analiz [Science Thesaurus problems of adult education: theoretical analysis]. Neperervna profesiyna osvita: teoriya i praktyka 2 (in Ukrainian).
38. Sotsiolohiya muzeju: prezentatsiya na tli prostoru i chasu [Sociology Museum: presentation on the background of space and time]. 2015. NAKKKiM, Kyiv (in Ukrainian).
39. Sorochan, T., 2008. Profesiyna diyal'nist' andrahohiv. Suchasnyy pohlyad [Professional activities andrahohiv. The modern look]. Dyrektor shkoly, litseyu, himnaziyi 4 (in Ukrainian).
40. Sorochan, T., Rudina, O., 2007. Andrahohichni zasady pislyadyploznoyi osvity pedahohichnykh pratsivnykiv [Andragogical principles postgraduate education teachers]. Osvita na Luhanshchyni 1 (in Ukrainian).
41. Statystyka Derzhstatu vidviduvannya muzeiv u 1990-2012 [Statistics State Statistics museums in 1990-2012]. Access: http://zn.ua/UKRAINE/za-gody-nezavisimosti-ukraincy-stali-namnogo-rezhe-poseschat-teatry-i-muzei-124202_.html (in Ukrainian).
42. TKYA «Hostynets'» u prohrami Mizhnarodnykh dnev OD na L'vivshchyni [TKYA «Hostynets'» program of international units per day Lviv]. Access: <http://www.gostynets.org.ua/index.php/tsentry-osvity-doroslykh/121-tkya-hostynets-u-prohrami-mizhnarodnykh-dniv-osvity-doroslykh-na-lvivshchyni> (in Ukrainian).
43. Chuhay, O., 2012. Istoriya stanovlennya ta rozvytku profesiynoyi pidhotovky pedahohiv dlya doroslykh u SSHa [The history of the development and training of teachers for adults in the United States]. Porivnyal'no-pedahohichni studiyi 1 (in Ukrainian).
44. Firsova, P. Printsipy obucheniya vzroslyih [Principles of adult learning]. Access: <http://www.ispring.ru/earning-insights/andragogy-and-elearning/> (in Russian).
45. Brüninghaus-Knubel, C., 1994. Museum educator: the audience's advocate. MUSEUM (Museum International) 2
46. DVV International: Профіль регіону. Access: <http://www.dvv-international.org.ua/uk/dvv-international/profil-regionu/>
47. International Adult Education Days in Lviv region. Access: <http://www.dvv-international.org.ua/?q=node/320>
48. Malcolm, S., 1950. Knowles. Informal adult education: a guide for administrators, leaders, and teachers. New York: Association Press

Куцаєва Тамара Олександрівна – кандидат історичних наук
Національний історико-архітектурний музей «Київська фортеця»
Адреса: 01133, Київ, вул. Госпітальна, 24-А

Kutsaeva Tamara Oleksandrivna – PhD in hictorical sciences
National historical-architectonic museum «The fortress of Kiev»
Address: 24-A, Hospitanla Str, Kyiv, 01133, Ukraine
Email: tamara_kusaeva@ukr.net

Куцаева Тамара Александровна – кандидат исторических наук
Национальный историко-архитектурный музей «Киевская крепость»
Адрес: 01133, Киев, ул. Госпитальная, 24-А